

Сергій БЛОКІНЬ
(м. Київ)

ТЕОРІЯ Й ПРАКТИКА: ГОЛОДОМОР, РІЗНІ ТИПИ Й СПОСОБИ ТЕРОРУ

Побуває думка, що для усвідомлення причин терору не треба надлюдських зусиль і надзвичайних розшуків по архівах. Ця думка має певний резон. У виданнях т. зв. класиків марксизму-ленінізму ідея загибелі чи й знищення людей присутня повною мірою. На біду, в нинішню пору, крім геніального Миколи Сядристого, знавців текстів такого високого рівня я не знаю. У людей якась стійка відраза, нехить до цих текстів. Пригадую історика партії й КГБ Петра Бачинського (5 січня 1919 – 9 грудня 2000), який лише перед смертю наважився писати одверто, а він знав і Леніна-Сталіна, й твори лівих і правих опозиціонерів¹.

У наші студентські роки, що припали на 1960-ті, нам казали конспектувати понад людські можливості: «Шаг вперед, два шага назад» і колосальну кількість, просто масу інших творів. Тож набивши оскому від лектури обов'язкової, ніхто вже ані охоти не мав, ані часу не лишалось на понаднормове, несанкціоноване читання інших томів та інших текстів. У результаті, закінчуючи університети, переобтяжені коментарями, ми не знали самого ленінізму, а після нас такі напівосвічені в сенсі марксизму студенти, як ми, ставали викладачами, доцентами й професорами. Думаю, вони не передавали молодшим уже жодних знань, а здебільшого займались вихованням слухняних будівників комунізму. Не знаю тільки, чи це система так дегенерувала, чи так задумали агенти впливу, точніше їхні ляльководи. Перестройка легко все це зруйнувала.

І до революції, й пізніше історії відомі страшні випадки недороду, голоду, голодівок. В історії ХХ століття масштаб того, що трапилось у 1932-33 роках, набув планетарного характеру. Того разу це було щось якісно інше, уже не недород, не голод, - це був Голодомор².

Большевики ставилися до селян як споживачі харчових продуктів, і тільки. Загальновідома Марксова думка про «ідіотизм сільського життя» (Маніфест Комуністичної партії). Він його не знав, не розумів і зневажав. Сприймаючи селян як просто людський матеріал, на них не заводили таких докладних обліків, як на населення міське. До косигінської реформи 28 серпня 1974 року їх навіть не паспортизували. Їх виморювали голодом без заведення жодних справ, просто так - десятками тисяч і мільйонами.

Вибачте, волію цитувати російською мовою, оскільки українські совєцькі переклади жахливі. 24 березня 1884 року Енгельс писав Едуардові Бернштейну: *«По-моему, надо было сказать следующее: пролетариату для овладения политической властью также нужны демократические формы, но они для него, как и все политические формы, только средство. Если же кто-либо теперь стремится к демократии как к цели, то он должен опираться на крестьян и мелких буржуа, то есть на классы, которые обречены на гибель и, поскольку они хотят искусственно сохранить себя, являются реакционными по отношению к*

пролетариату»³.

Невредно погортати зайвий раз видання творів Леніна – друге, п'яте - байду-же. У роки репетиції 1905 року він писав, наприклад: *«Мы сначала поддерживаем до конца, всеми мерами, до конфискации, - крестьянина вообще против помещика, а потом (и даже не потом, а в то же самое время) мы поддерживаем пролетариат против крестьянина вообще»*⁴. Трохи згодом, уже захопивши владу, він розперезався повною мірою. Скажімо, на засіданні Московської ради робітничих і червоноармійських депутатів 6 березня 1920 року говорив: *«[...] крестьяне, имеющие излишки хлеба и не желающие давать их голодным, осуществляют основы капиталистических отношений. Они представляют собой людей, которые, после сотен лет их эксплуатации, в первый раз хозяйничают на себя и своими излишками хлеба могут обратить в рабство рабочих, в силу разрухи промышленности не имеющих возможности дать эквивалент за хлеб. Поэтому нашей задачей в отношении к этим мелкобуржуазным собственникам, к мелким спекулянтам, число которых миллион и которые, владея излишками хлеба, думают, что чем дальше мы пойдем, тем больше они наживутся, и чем сильнее голод, тем выгоднее это держателям хлеба, - наше отношение к ним есть отношение войны. Это мы заявляем прямо, и это лежит в основе диктатуры пролетариата, который открыто говорит всем рабочим и крестьянским массам: "Крестьянин-труженик - наш союзник, наш друг и брат, но когда крестьянин выступает собственником, имеющим излишки хлеба, не необходимые ему для хозяйства, и поступает с нами, как собственник, как сытый против голодного, такой крестьянин - наш враг, и мы с ним будем бороться со всей решимостью, со всей беспощадностью". Победа над мелким собственником, над мелким спекулянтом - трудна. Они не могут быть уничтожены в один год, для их уничтожения нужен длительный ряд лет, нужно организованное упорство, применение в течение долгого времени упорной, неуклонной шаг за шагом работы, непрестанной повседневной борьбы, которая особенно тяжела и сплошь и рядом дает победу спекулянту-крестьянину над рабочим»*⁵. Думка про нищення людей проходить через усю ленінську спадщину. У роки перестройки й незалежності зіставлення його різних видань (третього й п'ятого) показало, як його фальшували й цензурували⁶. Але й пригладжених текстів достатньо.

Ідеологія більшовизму, сама теорія марксизму-ленінізму містить виразний людиноненависницький інгредієнт. 22 серпня 1918 року Ленін наказував А.К.Пайкесу: *«Временно советую назначать своих начальников и расстреливать заговорщиков и колеблющихся, никого не спрашивая и не допуская идиотской волокиты»*⁷. Відома його телеграма Троцькому, що встановлював совєцьку владу в Татарії: *«Удивлен и встревожен замедлением операции против Казани, особенно если верно сообщенное мне, что вы имеете полную возможность артиллерией уничтожить противника. По-моему, нельзя жалеть города и откладывать дольше, ибо необходимо беспощадное истребление, раз только верно, что Казань в железном кольце»*⁸.

У роки перестройки Латишев⁹ і Волкогонов додали сюди аналогічні, гомогенні відомим, тільки ще якравіші тексти. У лютому 1920 року Ленін дав телеграму членам «Реввоенсовета» І.Т.Смілзі та Г.К.Орджонікідзе: *«Нам до зарезу*

нужна нефть, обдумайте манифест населению, что мы перережем всех, если сожгут нефть и нефтяные промыслы, и, наоборот, даруем жизнь всем, если Майкоп и особенно Грозный передадут в целости»¹⁰. Збереглася записка з наказом переказати членові Головного нафтового комітету С.М.Тер-Габріелянові: «Можете ли Вы еще передать Теру, чтобы он в с е приготовил для с о ж ж е н и я Баку полностью, в случае нашествия, и чтобы печатно объявил это в Баку»¹¹. Маючи на руках колосальну кількість текстів тодішнього українського лідера Грушевського, ми розуміємо, що нічого подібного знайти в них неможливо. Це були абсолютно різні люди за самою своєю природою, дарма, що Грушевський теж вважав себе за соціаліста.

Приєднуюсь до давно проголошеної думки, що порівняно із своїм попередником в розробку теорії терору Сталін по суті нічого принципово нового не вніс взагалі. Як правильно писали совєцькі ідеологи, він був «Ленін сьогодні».

Відповідно до панівного уявлення про класову будову суспільства переведенню через м'ясорубку репресій підлягало все суспільство в його повному обсязі - клас за класом, одна соціальна група за іншою. Але передусім перебували під підозрою ті, що були найнебезпечніші, – озброєні чоловіки. Ті з них, що вже мали досвід боротьби з більшовиками, підлягали якнайшвидшій ліквідації.

Безоглядним терором більшовики переламали хід отаманщини - селянської війни, що буяла у двадцяті роки на півдні Київщини, Черкащині, Уманщині. Не можу при цій нагоді не сказати, що цю тему в історичній науці досі не розкрито. Існують тільки окремі праці, виконані здебільшого на матеріалах живої традиції¹². Архівно-слідчі справи на селян, репресованих під час отаманщини, досі не розсекречено.

Більшовики ніколи не приховували, що займаються селекцією нового типу населення і прагнуть витворити єдиний совєцький народ¹³. Природна річ, це передбачало знищення певної частини людської популяції. У книжці «Економіка переходного періода» такий «улюбленець партії», як Бухарін, писав дослівно так: «С более широкой точки зрения, т.е. с точки зрения большего по своей величине исторического масштаба, пролетарское принуждение во всех своих формах, начиная от расстрелов и кончая трудовой повинностью, является, как парадоксально это ни звучит, методом выработки коммунистического человечества из человеческого материала капиталистической эпохи [...]. Диктатура пролетариата, выражая, на первых порах, самый кричащий раскол капиталистического мира, после установления некоторого равновесия начинает вновь соби- рать человечество [...]»¹⁴. 31 травня 1920 року працю Бухаріна прочитав Ленін. Проти наведеного тексту, відкресливши його кількома рисками, останній занотував: «именно!», нижче - «очень хорошо», а поруч приписав: «Вот эта глава превосходна!»¹⁵.

Аналіз відкритих матеріалів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ та Політбюро ЦК КП(б)У підводить до висновку, що у процесі соціальної революції в СРСР генофонд населення, деформуючись, різко погіршився. Вивчення цього процесу на межі гуманітарних і природничих наук, а також кількох дисциплін відкриває новий напрямок наукових досліджень.

Перший спалах **індивідуального терору** припав на 1918-22 роки (убивства

Івана Стешенка, Леонтовича, Мурашка, Смиренка). Щойно захопивши владу, більшовики на чолі з Леніним і Троцьким у ті часи ще не мали інформаційної управлінчої бази про підвладне населення. Тоді й згодом ішлося передусім про населення міське, здебільшого чоловіче. Але на складання сотень тисяч анкет, що передбачали конкретні самообмови, на заведення особових справ пішли роки й роки. Ранній індивідуальний терор мав передусім психологічне спрямування. Кого убити в кожному конкретному випадку - Леонтовича чи Стеценка - вирішував випадок. Головне, вбивство мало бути резонансне. Його завданням було приголомшити людей, поставити їх на коліна.

До речі, попри прямо протилежні брехливі заяви, від індивідуального терору, більшовики не відмовлялись ніколи. Надзвичайно важливі державні замовлення уже товариша Сталіна виконував судоплатовський підрозділ совєцьких спецслужб, так було ліквідовано Петлюру, Коновальця, Бандеру, Ребета. Можна припустити, що в таборі супротивника убивали передусім тих, з ким не могли домовитись.

У цій сфері найбільше нез'ясованого, оскільки безчесні замовники й виконавці ніколи не мали мужності взяти відповідальність за убивства Данила Скоропадського, Алли Горської, о.Лесіва, Бойчишина, Гонгадзе, а загибель митрополита Іоанна Боднарчука, Св.Патріарха Володимира Романюка, Черновола пояснюється природними причинами. Натомість події нашого часу (убивства Гетьмана, Щербаня, Дерев'янка, Ромашка, Курочкіна) показують, що індивідуальний терор дуже перспективний, оскільки не потребує для себе якоїсь розгалуженої інфраструктури, яка коштувала б великих грошей, і попередніх заходів, які могли б відстежуватися.

Управлінчий апарат СРСР застосовував до підвладної людності різні **типи терору**: економічний, фінансовий, психологічний та багато інших. Це відбувалось не з другої половини 20-х років і по 1953-й рік, як хотілося авторам партійних документів початкових часів перестройки, а з 1917-го і по рік 1991-й. Серед типів терору, спрямованих на пряме й безпосереднє нищення населення, були масовий терор, що відповідно до історичних періодів та безпосередніх завдань поділявся на кілька видів, а також терор індивідуальний.

У двох монографіях про масовий терор як засіб державного управління¹⁶ я розглянув передусім, природно, масовий терор. Він змінив класову структуру суспільства, отже став мотором соціальної революції. Більшевицька пропаганда висунула свого часу гасло знищення класів. Його чудово затило все населення країни, хоча тоді мало хто розумів, що воно власне означає. Совєцький розвідник і культуролог Віктор Петров дав свою інтерпретацію цього гасла: «В провідні свої настанови, в тези: «знищення класів» і «побудови безкласового суспільства» більшовизм вкладав не просвітницький або ж економічний сенс, а, насамперед, буквальний і конкретний сенс фізичного знищення. До побудови безкласового суспільства більшовизм простував через океани людської крові. Гасло з н и щ е н н я розумілося в усій нещадній і лютій наготі цього слова. Соціяльна політика більшовиків носила антисоціяльний характер»¹⁷. Ця ідея висіла у повітрі. Цілком незалежно від Петрова дещо пізніше приблизно ту саму думку висловив Солженіцин: «Можно было поверить, что уничтожаются *классы*, но *люди* из этих

классов вроде должны были бы остаться?..»¹⁸.

Масовий терор пережив кілька періодів розвитку – від імпульсивного й приголомшливого ленінського до планомірного сталінського, спрямованого уже на конкретно взятих осіб. Обидва види масового терору мали виразний соціальний пафос. Ленінський терор був спрямований проти елітарних класів – в першу чергу проти великої буржуазії та національної аристократії, дворянства. Маємо схвильоване спостереження простої жінки з Кубані: «Очевидно, про поміщиків та фабрикантів уже не було мови. Вони в перші місяці революції були ограбовані, викинені та здебільшого повбивані»¹⁹.

Одним з головних завдань, яке вирішувала тоді влада, була також ліквідація професійних військових, що становили пряму загрозу для нового режиму. Збереглися розстрільні справи на 100, 200 й більше офіцерів, що складаються лише з анкет і вироку. Вирок був відомий більшовикам уже наперед. Я тримав у руках розстрільну справу на 287 офіцерів, засуджених у Феодосії на засіданні надзвичайної трійки 4 грудня 1920 року²⁰. Ухвала формулювалась так: «Принимая во внимание доказанность (sic) обвинения всех вышепоименованных в количестве двухсот восьмидесяти семи человек как явных (sic) врагов трудового народа и контрреволюционеров - расстрелять, имущество их конфисковать» (арк. 3).

У сучасній історіографії визначилася тенденція максимально локалізувати усі злочини більшевизму, зв'язавши їх з особою одним-однієї людини, - Сталіна. Тим часом, якщо, навпаки, розташувати епізоди терору у хронологічній послідовності, виявиться, що терор напряму впливає з марксистсько-ленінської ідеології і прямим попередником Сталіна був все-таки Ленін.

Історіософія часів перестройки вбачала причини Великого (сталінського) Терору 1937-38 років передусім у *поганій вдачі* Сталіна. Вважається, якби повноту влади отримав хто-будь інший з тодішніх більшевицьких лідерів - ті самі Бухарін чи Кіров, наприклад, чи навіть аби Ленін жив довше, нічого подібного не сталося б. Звідси випливають видові форми - «сталінські репресії», «сталінська система». Інакше кажучи, виходить, протистояли у свою чергу «брежневській системі», «андроповській системі» тощо. Це приблизно те саме, що замість «нацистські фабрики смерті» говорити лише про кохівські чи розенбергівські. Останнім часом дехто побачив демократичну альтернативу Сталіну, смішно сказати, в Троцькому. Насправді, ставлення більшевицької влади до окремо взятої людини й ставлення до всього суспільства - що наприкінці 1917-го року, що на початку 1941-го, що за Брежнєва, - було однакове й не залежало від особи диктатора. Терор і тероризм лежали у самій природі комунізму. Як говорив Бухарін, «невміле управління прекрасною машиною зовсім не свідчить про вади самої машини. Безглуздо розбивати цю машину, аби тільки прибрати водія»²¹.

Управлінчий апарат СРСР послідовно й систематично пропустив через м'ясорубку репресій все населення. Масовий терор, заснований на принципі класової сегрегації, був наймасштабнішим за всі інші типи, а відтак і головним. Він охопив усю країну - одну шосту частину земного суходолу.

Починаючи з найперших днів совєцької влади, для здійснення поставлених цілей, ідучи **шляхом обліків, анкетування, паспортизації й переписів населення**, протягом кількох десятиріч влада створила в загальнодержавних

масштабах всеохопну й доволі точну інформаційну управлінську базу. Ця база віддзеркалювала кількісний і якісний склад населення, головним чином міського, передусім чоловічого. У сукупності держава отримала досить повну характеристику населення.

Збирання й систематизація відомостей про населення було чи не найпершим і чи не найголовнішим завданням більшовицьких спецслужб. Арешти проводилися на основі саме цієї інформації, яку збирали невтомні «бійці невидимого фронту».

Коли дитина семи років поступала до середньої совєцької школи, на неї заводили першу в її житті справу. Згодом громадянинові СРСР доводилося заповнювати безліч найрізноманітніших анкет, що являли собою самообмови. Під загрозою покарання за неправдиві відповіді від кожної людини вимагали відповідей на десятки питань. Держава цікавилася, «чи є родичі за кордоном», «чи був репресований хто-небудь із родичів», «чи перебували на тимчасово окупованій території» тощо. Спочатку найнебезпечніше питання стосувалося «соціального походження», що визначало всю подальшу долю людини. Після війни цікавились перебуванням на окупованій території. А взагалі даним «об'єктивки» надавали великої ваги завжди.

Отже, було одержано вичерпну картину суспільства. Спираючись на матеріали суспільного облікування, Політбюро ЦК ВКП(б) у Москві одне за іншим приймало відповідні політичні рішення, спрямовані проти кожної наступної соціальної групи. Відповідно до марксистсько-ленінської теорії боротьби класів, партія добирала населення, з яким мала намір співіснувати. Решту - руками НКВД - ліквідували.

Інший вид масового терору – **зачистка окремих територій**. Тут більшовики практикували вже не соціальну перетруску, а підходили до справи з точки зору політичної лояльності. Вважаючи, що тут мала місце особливо висока концентрація ворожого режиму населення, більшовики не просіювали населення група за групою, а у великих масштабах частково винищували, а частково депортували все населення певної території. За відомостями колишнього співробітника УГБ ОГПУ Вадима Денисова, в історії органів НКВД було кілька визначних масових операцій, коли влада очищала від «потенційно небезпечних елементів» цілі краї, області й союзні республіки. Такі були Кубанська операція (1932-33), Тамбовсько-Воронезька (1934), Московська й Ленінградська (1936), Приморська (Далекосхідна; 1937-38), операції з чистки Естонії, Латвії, Литви, Західної України й Білорусії.

В основу цілковито таємної спеціальної інструкції, якою завжди користувались під час підготовки оперчекістського складу перед проведенням будь-яких масових «очисних» операцій, було покладено досвід першої з них - **Кубанської операції 1932-1933 рр.** Ця операція була спрямована головним чином проти кубанського козацтва, серед якого, на думку органів ОГПУ, нараховувалося не менше 90 % нелояльних до влади осіб. Операцію було проведено за оперативним планом, розробленим в УДБ ОГПУ під керівництвом третього заступника голови ОГПУ й начальника Головного управління Робітничо-селянської міліції Г.Прокоф'єва²². На місці нею керувала виїзна окрема оперативна інспекція ОГПУ, що складалась із вищих чинів УДБ. Проводили операцію силами Північно-Кавказького

крайового управління ОГПУ, підсиленого спеціальними оперативними загонами, сформованими в інших місцевостях Європейської частини СРСР із внутрішніх військ ОГПУ. Вважається, що разом із оперчекістським складом і місцевими силами ОГПУ, в Кубанській операції узяло участь близько 12 тисяч осіб.

Операція поділялась на дві частини - оперативно-підготовчу та оперативно-виконавчу. Оперативно-підготовча частина включала поділ всього корінного (не приїжджого) населення на 4 категорії.

Категорія А. - Активні учасники білого руху й активні вороги колективізації. Ця категорія підлягала знищенню.

Категорія 1-ша. - Учасники білого руху й пасивні вороги колективізації. Віднесені до неї не підлягали розстрілу на місці, а призначались до довгострокового замкнення до таборів III-го розряду, себто практично теж знищувалась.

Категорія 2-га. - До неї були включені поголовно усі невіднесені до категорій А й 1-ої, і ті, хто разом з тим раніше чимось особливим не довів свою особливу лояльність радянському режиму. 2-га категорія підлягала короткостроковому (до 5 років) замкненню у виправно-трудовах таборах з подальшим адміністративним поселенням на північних околицях СРСР. Невелика частина 2-ої категорії, головним чином, великі працездатні родини (родина у 8 душ, за 6-7 працездатних) відправлялись прямо на адміністративне поселення на нижню течію річки Єнісею, на північ від Туруханська.

Категорія 3-тя включала в себе ту частину корінного населення, що колись чимось особливим довела свою лояльність до большевизму і хто через це поки що не підлягав знищенню, ув'язненню чи засланням. Хоча треба зауважити, що до категорій А, 1 та 2, потрапило чимало й таких осіб, хто в період громадянської війни й революції були на боці червоних.

Технічно Кубанська операція провадилась таким чином: - у станицю чи районний центр приїздила посилена оперативна чекістська група в супроводі спецперзагону, котрий разом з місцевими працівниками ОГПУ й міліції провадила розбивку людності на вказані вище категорії і складала списки на кожну категорію окремо. Робилось це все цілком довільно, без жодної перевірки й розслідування. Наприклад, для того, щоб ввести людину до категорії А, вистачало усного доносу якого-будь місцевого довіреного комуніста, ба навіть того, що за списками станичної ради впливало, що 1918 року особа не мешкала у станиці. Її не питали, де він був і що робив 1918 року, а просто записували до категорії «А», нотуючи: «1918 року служив у білій армії».

Після підготовки списків до станиці або району викликалися додаткові спецперзагони, кількістю за потребою. Якщо передбачалась небезпека, що буде вчинений опір, викликалися по 3 й 4 спецперзагони. Усі дороги перерізувалися заставами, і людей, згідно зі складеними списками, починали арештовувати. Як правило, спершу арештовували категорію А. Тут, у залежності від обставин, арештованих під виглядом відправки до в'язниці для слідства, відвозили на декілька кілометрів у степ, примушували вирити собі могилу й розстрілювали. А в оперативну виїзну інспекцію УГБ ОГПУ, що сиділа в Краснодарі, відправляли акт розстрілу з оригіналом списку розстріляних. У тих випадках, якщо розстріл на місці був чомусь небажаний, арештованих, що підлягали знищенню, відправляли до Краснодара або Ростова

й розстрілювали там, у внутрішніх в'язницях ОГПУ.

Категорія 1-а й 2-а, з дозволом захопити мінімум необхідних речей і небагато продовольства, етапом відправляли на найближчі залізничні станції, вантажили у задалегідь замовлені ешелони й відправляли на північ в етапно-сортувальні пункти. Тих, кого висилали до табору, розташованого на півночі європейської частини СРСР (головним чином 2-га категорія) спрямовували звичайно у Грязовець і Кіров (Вятка). Ті, кого відправляли до Північного Сибіру, усі проходили через Новий Орськ на південному Уралі.

Дослідники припускають, що Кубанська операція ОГПУ зачепила близько 2 мільйонів душ. При цьому близько однієї чверті цієї кількості були розстріляні, а решту вислано з Кубані на північ європейської частини СРСР і в Північно-Західний Сибір.

У станиці Ново-Олександрівській, що нараховувала до двох з половиною тисяч мешканців, залишилося усього 300 душ, були станиці, де залишалося по три-п'ять родин, а то й зовсім нікого²³. Так, на Кубані замість Полтавської станиці з'явилась Червоноармійська із новим, завезеним сюди населенням. Така сама доля спіткала станиці Уманську, Новомалоросійську, Іванівську й інші.

Прикмети зачистки території й соціально орієнтованого терору сполучаються в **голодоморі**. Влада локалізувала територію, що підлягала зачистці: на сусідніх регіонах СРСР голод майже не відбився. Голодомор мав виразно антиукраїнський характер, він відбувався не на адміністративно-територіальній частині країни, а саме на українській етнічній території, включаючи Кубань тощо. Він вдарив по етнічному ядру української нації, оскільки більшість людності складали українці, а більшість українців складали селяни. З другого боку, широкомасштабний терористичний захід було спрямовано проти соціально локалізованої частини населення – українського селянства. Коли селянство вимирало, міська людність так чи сяк, але могла існувати. У німецьких і чеських поселеннях на Поділлі теж було легше. Характерно, що “загранотряди” не пускали голодних українських селян за межу з Росією. За кордон з Польщею не пускали інформації про те, що відбувалось у нас²⁴.

Коли в мого прадіда, Семена Денисовича Білоконя, від голоду почали пухнути ноги, йому порадили зробити такий курінь, щоб вигріти їх на сонці. Ноги потекли. Коли він пішов, він лишив сліди, - невдовзі помер. Це діялось у селі Кожанці за Фастовом на Київщині. На його хресті є дата – рік 1933. Такі спогади збереглися у багатьох сучасних родинах.

Не можна не навести виняткове за своїм цинізмом рішення Політбюро від 25 жовтня 1933 року, що примушувало людей бути владі ще й вдячними:

«Об организации рабочего снабжения прод. и промтоварами в октябре и в дни октябрьских торжеств. - В целях обеспечения бесперебойного и улучшенного снабжения рабочих, ИТР, служащих, детей, студентов, научных работников, работников искусств и иждивенцев рабочих и служащих в октябре и в дни октябрьских торжеств Наркомснабу осуществит следующие мероприятия:

Обеспечит полное и бесперебойное снабжение всего населения, состоящего на централизованном снабжении, хлебом по установленным нормам, а по промышленным центрам обеспечить отпуск белого и черного хлеба.

Наркомснабу т.Берлину отпустить областям план хлебоснабжения на ноябрь месяц к 25 октября, а Заготзерно - т.Меламеду обеспечить спуск нарядов областям к 26 октября.

План хлебоснабжения на ноябрь месяц спустить областям на уровне октября месяца.

Потребителям выдать хлеб на два дня (6 и 7 ноября)»²⁵.

Сформульовані вище механізми терору, - це, зрештою, реконструкція. Як писав історик юриспруденції Ігор Усенко, «про протоколи колегій, накази, огляди, довідки та інші нормативні й аналітичні матеріали органів безпеки дослідники можуть лише мріяти»²⁶. Такі документи зберігаються в центральних архівосховищах Москви, причому із зрозумілих причин навряд чи можуть бути ближчим часом розсекречені. Але певні параметри і навіть певні документи, як бачимо, можна відтворити. Вони реконструюються як з практики, так і за окремими фрагментами. У щойно виданій книжці дисидента Валерія Марченка наведено розповідь одного з найстаріших тоді совєцьких політв'язнів Василя Підгородецького (на той час мав в'язничний стаж – 27 років). Його боївці було доручено захопити прокурора в Дрогобичі. Операція вдалася. Після короткої дискусії воєки порадили прокуророві «захопити не тільки теку, а й папери із сейфу. Так от, - згадував старий воєк, - ні розповіді про катування під час допитів, ні сваволя на судових процесах, ні зізнання про особисті покривання порушень законності не були такими кричущо викривальними, як рознарядка на те, скільки в'язнів має постачити область за місяць, квартал, рік!»²⁷.

Щодо **способів** знищення окремих груп населення знаходимо певні відмінності. Беручи до уваги розкриті вище механізми, можемо розглянути їхнє застосування у **культурно-національному житті** України 1917-41 років, де ці відмінності виявились.

1925 року були репресовані найвизначніші українські музейники. Микола Макаренко відзначав, що саме “цього року, за помахом чарівної, принаймні невидимої палички, оголошено гоніння на директорів українських музеїв”: Катеринославського – Дмитра Яворницького, Полтавського – Михайла Рудинського, Чернігівського – Валентина Шугаєвського, київського музею Ханенків - Миколу Макаренка, було скинуто з посади фундатора Київського музею – Миколу Біляшівського²⁸.

До цього драматичного реєстру можна додати імена директора Лівадійських палаців-музеїв Миколу Тихого, фундатора Ялтинської картинної галереї Корнєєва²⁹. Це вражає, але того саме 1925 року арештували й директора Одеського археологічного музею С.Дложєвського.

Друга хвиля - 1933 рік. Після арештів музейників і пам'яткоохоронців Якова Струхманчука (1 лютого 1933 року), Бориса Пилипенка (25 лютого), Анатолія Носова (лютий)³⁰ та Івана Врони (13 липня) 31 серпня 1933 року нарком освіти В.Затонський здійснив “чистку” Дніпропетровського музею і зняв з посади його директора Дмитра Яворницького, який очолював його 31 рік. Пояснювалось це просто: “Дніпропетровський музей являє собою організацію, що здійснювала ворожу буржуазно-націоналістичну та клерикальну роботу”. 9 вересня забрали Бориса Крижанівського. 14 жовтня було ув'язнено директора Харківського (сто-

личного на той час) Музею українського мистецтва Стефана Таранушенка. 23 жовтня 1933 року, пішовши вранці у видавництво Академії, не повернувся додому Федір Ернст: його теж арештували³¹. 26 листопада забрали Федора Шміта. У листопаді було арештовано Василя Дубровського. Разом з Таранушенком і Дубровським в одній справі проходили інші харківські музейники. Це були Дмитро Гордєєв (арештований 10 жовтня), Всеволод Зуммер (21 жовтня), Олена Нікольська (21 жовтня), Олег Поплавський (15 жовтня)³², бібліограф, зокрема літератури з мистецтва Ярослав Стешенко³³. 22 листопада 1933 року було ув'язнено видатного музейника й пам'яткоохоронця Костянтина Мощенка. 9 грудня 1933 року був заарештований колишній директор, а на час арешту науковий співробітник Вінницького історико-побутового музею Густав Брілінг. 8 листопада в районі Ахалциха у прикордонній смузі затримали співробітника харківського Музею українського мистецтва Таранушенкового учня Павла Жолтовського. Незабаром його відправили до Харкова з документами про “нелегальний перехід кордону”.

Навесні 1934 року пройшла нова хвиля арештів. У березні знову забрано музейника Михайла Рудинського. 28 березня арештовано ученицю Данила Щербаківського Євгенію Юрїївну Спаську³⁴. 31 березня її вирішено заслати до Казахстану на три роки. 1 квітня було заарештовано Михайла Павленка. 26 квітня знову заарештовано Миколу Макаренка. Забрали завідувачку відділом Харківського музею Ксенію Берладину. Чекістам дуже розходилося про ліквідацію Музею діячів у Лаврі, отже, ще заздалегідь, у березні, вони подбали про вилучення Євгенії Рудинської. 27 березня 1934 року датується постанова про обрання запобіжного заходу проти неї, того самого дня її допитали, і вона дала підписку про невиїзд. Її вирішили заслати до Котласа, відправляючи туди «одиначним порядком».

Як підрахував А.Ситник, 1934 року із 17 службовців Дніпропетровського музею залишилось двоє – прибиральниця Дузь та доглядачка Червецова. Усіх інших в різний спосіб репресували. Серед них були етнограф Василь Кравченко, історик Василь Греков, Аркадій Добровольський. Так, як у харківському Музеї українського мистецтва. Слідом за цими музеями було розгромлено запорізький (Дніпрельстанівський) – ув'язнено Миколу Філянського, Генріха Мартенса, Петра Смолічева. Тодось Кіранів повісився у музейному приміщенні.

Остаточна ліквідаційна хвиля – кінець 1937 – початок 1938 років. У вересні було заарештовано, а 23 листопада розстріляно сумського музейника Никанора Онацького. 6 листопада 1937 року у гуртожитку Музейного містечка (корпус 7, помешк. 7) заарештовано археолога Кирила Коршака. 22 грудня його розстріляли. У ці самі місяці в Житомирському музеї було заарештовано вісім співробітників. 17 лютого у Музейному містечку в помешканні 11 того самого сьомого корпусу було заарештовано Коршакового сусіда, фундатора Бердичівського заповідника й археолога Феодосія Мовчанівського. 10 травня його розстріляли. 27 лютого 1938 року заарештували, а за кілька місяців розстріляли Марію Мушкет. Історик Михайло Тарасенко працював у Музеї українського мистецтва. Заарештований 1929 року, він був вдруге ув'язнений 18 квітня 1938 року. Його розстріляли 7 травня. 27 серпня 1938 року, вертаючись з допиту, по-

мер під брамою Лук'янівської тюрми великий музейник Павло Потоцький, Опинившись у психіатричній лікарні, директор Коростенського округового музею, потім – Інституту історії матеріальної культури Федір Козубовський з розпуки просив лікарів отруїти його, - 2 вересня 1938 року НКВД його теж розстріляв³⁵.

На відміну від істориків і музейників діячі красного письменства перебували на авансцені культурного життя й мали без міри ширшу аудиторію. Такі люди потребували індивідуального підходу, і репресії проти них вимагали персоналіфікованої підготовки. Якщо Г.Чупринка загинув один із перших, у дальші роки всеохопних чекістських операцій ми не спостерігаємо. Навпаки, бачимо, що наступ і тиск тривали безперестанку, а арешти не припинялися:

1929 – А.Казка, С.Єфремов, М.Івченко,

1930 – Л.Старицька-Черняхівська,

1933 – Остап Вишня, В.Гжицький, О.Досвітній, Д.Загул, М.Ірчан, І.Крушельницький, С.Пилипенко,

1934 – К.Буревій, О.Влизько, Микола Вороний, Г.Косинка, М.Куліш, В.Підмогильний, Є.Плужник, В.Поліщук, О.Слісаренко, Д.Фальківський,

1935 – Б.Антоненко-Давидович, Ю.Будяк, Марко Вороний, М.Зеров, П.Филипович,

1936 – В.Басок, Ю.Вухналь, Б.Коваленко, О.Ковінька, Г.Саченко, В.Чечвянський,

1937 – Д.Бузько, М.Йогансен, А.Костенко, П.Педа, Я.Савченко, М.Семенко, З.Тулуб, М.Філянський, М.Чернявський,

1938 – С.Божко, Д.Борзяк, О.Журлива, Г.Коцюба, Г.Хоткевич, В.Черняхівська³⁶.

Щодо діячів книги, бібліотекознавців і бібліографів, то тут ще інша картина. Їх брали в період колективізації й процесу СВУ, у голодний 1933 рік і – більше - 1937-го:

Жовтень 1929 – арештовано директора ВБУ Степана Постернака. За кілька місяців (він написав розлоге «Мое каяття») його звільнили. 30 грудня 1937 року його арештували знов, причому на другий день трійка КОУ НКВД вирішила його розстріляти. Після цього, 8 січня відбувся єдиний допит. 19 січня 1938 його розстріляли.

27 серпня 1933 – арештовано директора ВБУ Ничипора Миколенка, який переховувався нелегально. Опинився на Соловках. 8 грудня 1937 року його розстріляли.

13 січня 1937 – арештовано директора ВБУ Василя Іванушкіна. 13 липня його розстріляли.

22 квітня 1937 – арештовано заступника директора ВБУ Антона Яременка, що зрадагував «Матеріали до бібліографії М.О.Скрипника» (Харків; Київ, 1932). У Суздальській в'язниці, де він відбував покарання, його засудили вдруге, а за кілька днів після рішення трійки, 19 лютого 1938 року – розстріляли³⁷.

Отже, підходи й моделі, а також способи терору тут різні. Доцільно переглянути людські втрати за окремо взятим регіоном. Зведенням такого матеріалу може бути добросовісна праця Віталія Ханка, присвячена персоналії Полтав-

щини 38.

Міцних господарів – селян, що потрапляли на облік раніше – розкуркулювали й висилали.

Гончара Василя Графійовича **Бовкуна** (1854-1952) розкуркулили й вислали до Архангельської обл.

Представника іншої гілки цього роду гончара з містечка Городище Лохвицького повіту Оврама Романовича **Бовкуна** (нар. 1901) було вислано на північ, де він працював на металургійному заводі, помер 1988 року.

Митців – міських мешканців, що в часи голодомору одержували продуктивні картки, арештовували й висилали, розстрілювали під час Великого Терору.

Графіка й маляра Дмитра **Ангельського** (нар. 1898, м. Свенцяни Віленської губ.) розстріляли 2 жовтня 1938 року в Полтаві.

У м. Моздоку на Кавказі 1933 року помер живописець і графік Микола **Бонкий**, директор Полтавської картинної галереї,

Мистецький критик Петро Якович **Горбенко** (нар. 1897 у Миргороді) помер в Ухті Комі АРСР.

Архітектора Дмитра Михайловича **Дяченка** (нар. 1887, с. Патлаївка, що біля Полтави), розстріляли в застінках НКВД у Таганрозі 1942 року.

Маляра й письменника Грицька Олексійовича **Коваленка** (нар. 1868, с. Липняки кол. Полтавської губ., тепер у складі смт Баришівки Київської обл.) розстріляли 1937 року.

Мистецтвознавця Миколу Омеляновича **Макаренка** (нар. 1877 у с. Москалівці коло Ромен) арештовували кілька разів, а 4 січня 1938 року розстріляли.

Живописця й графіка Никанора **Онацького** (нар. 1874 у Гадяцькому повіті) розстріляли 23 листопада 1937 року.

Одного з провідних бойчукістів, маляра-монументаліста, графіка й кераміста Івана Івановича **Падалку** (нар. 1894 у с. Жорнокльовах Золотоніського пов.) розстріляли 15 липня 1937 року.

Мистецтвознавця й етнографа Якова Омеляновича **Риженка** (нар. 1882 на хут. біля с. Пустовійтового тепер Глобинського району) 1931 року було арештовано й вислано за межі України. Він помер 1974 року в Астрахані.

Археолога й мистецтвознавця Михайла Яковича **Рудинського** (нар. 1887 в Охтирці) і його сестру Євгенію Яківну теж було репресовано.

Одного з провідних бойчукістів, маляра-монументаліста, графіка й кераміста Василя Феофановича **Седляра** (нар. 1899, с. Жоржівка [sic], тепер Шишацького району) розстріляли 15 липня 1937 року.

Аквареліста Антона Яковича **Федоренка** (нар. 1887 у м. Городищі на Київщині) розстріляно 2 жовтня 1938 у Полтаві.

Мистецького критика Миколу Григоровича **Філянського** (нар. 1873 у с. Попівці коло Миргорода) розстріляли 12 січня 1938 року в Запоріжжі.

Мистецтвознавця й театрального критика Василя Онисимовича **Хмурого** (справжнє прізвище Бутенко, нар. 1896 у Гадяцькому пов.) 1933 року вислано за межі України. Його не стало 27 січня 1940 року в Самарі.

Живописця Люціана Івановича **Щербу** (нар. 1880 у Варшаві) розстріляно 9 вересня 1937 у Полтаві.

Зайвий раз упевнюємось, що совєцькі функціонери, послідовники вчення про класову будову суспільства, спрямовували масовий терор проти інтелігенції, а селян винищували окремо. Не дістаючи продуктових карток, гончарі, як прості селяни, умирали під час голодомору 1932-33 років³⁹. Серед них:

Охтись **Балко** – гончар-посудник з с. Велика Грим'яча Миргородського повіту,
Іван **Балко** – гончар з містечка Комишні на Миргородщині,
Пилип **Біляк** – гончар із с. Міські Млини, що біля містечка Опішне,
Іван і його син Роман **Бовкуні** – гончар з містечка Городище Лохвицького повіту,

гончар із містечка Комишні Миргородського повіту Денис **Бутенко**,
гончар з містечка Білики поблизу Кобеляк Ларивон **Гармаш**,
посудник Гнат **Гладиревський**,
посудник Грицько **Зозуля** з містечка Біликів поблизу Кобеляк,
Дмитро **Іщенко** з м. Комишні на Миргородщині,
Панас **Їжак** з м. Комишні на Миргородщині,
Різьбяр Платон **Кримпоха** з Великих Будищ,
Автор традиційних народних картин Федір **Стовбуненко** з міст. Остап'я, те-
пер Великобагачанського р-ну,

Петро **Лускань** з Комишні,
Захар **Божчіло** із с. Поставмук коло Чорнух,
Федір **Недождій** із с. Велика Грим'яча на Миргородщині,
Митрофан **Півень** з хут. Зайців біля Опішного,
Павло **Сказка** із с. Великої Грим'ячої на Миргородщині,
Прокіп **Соломко** з містечка Біликів поблизу Кобеляк,
Семен **Тупиця** з містечка Біликів поблизу Кобеляк,
Михайло **Чумарний** з містечка Комишні на Миргородщині,
Галактіон **Шиян** з містечка Опішного,
Микита **Шульженко** мисочник із с. Міські Млини, що біля містечка Опішного.

Численні митці виїхали на еміграцію з різних, здебільшого політичних причин, що з одного боку, завдало втрат українській культурі, хоча, з другого боку, принесло їм новий досвід⁴⁰:

Марія Костянтинівна **Башкирцева** (померла 1884 у Парижі, Франція),
Микола **Бутович** (помер 1961 в м. Гакензан поблизу Нью-Йорку, США),
Михайло **Дмитренко** (помер 1997 у Детройті, США),
Олександра **Дяченко-Кочман** (живе в Чикаго, США),
Сергій **Жук** (помер 1969 в Авгсбурзі, Німеччина),
Юрій **Кодак** (помер 1991 в Оттаві, Канада),
Анатоль **Коломиць** (живе у США),
Степан **Колядинський** (помер 1926 у Празі, Чехія),
Михайло **Коргун** (живе в м. Трой, штат Нью-Йорк, США),
Василь Григорович **Кричевський** (помер 1952 в Каракасі, Венесуела),
Катерина Василівна **Кричевська-Росандіч** (живе в Каліфорнії, США),
Сергій **Литвиненко** (помер 1964 у Нью-Йорку, США),
Костянтин Васильович **Мощенко** (помер 1963 у Мюнхені, Німеччина),
Іван Григорович **Мясоєдов** (помер 1953 у Буенос-Айресі, Аргентина),

Микола **Неділко** (помер 1979 у США),
Петро **Омельченко** (помер 1952 біля Парижа, Франція),
Федір Степанович **Рожанківський** (помер 1970 у США),
Юрій Опанасович **Сластіон** (помер 1980 у Денвері, США),
Юрій Якович **Турченко** (живе у Франції),
Петро Іванович **Холодний** (помер 1930 у Варшаві, Польща),
подружжя Василь і Антоніна **Цибульські** (справжнє прізвище Цибулько,
батько помер 1992 року в Австралії),
Вадим Михайлович **Щербаківський** (помер 1957 у Великобританії).

Але головна мета большевиків скрізь була та сама й зводилась до здійснення соціальної революції. Терор в СРСР органічно впливав з марксистсько-ленінської теорії⁴¹. Сучасні офіційні історики сформулювали питання, на яке досі не можуть дати відповіді: під час Голодомору українських селян нищили як селян чи як українців?

В усіх випадках ішлося про подолання української національної ідеї, фальшування органічної культурно-національної традиції та національної культури - заміну органічної структури суспільства на іншу. Це можна було здійснити лише шляхом соціальної революції й витворення нової соціальної спільноти – єдиного совєцького народу. Мусимо констатувати, що в цілому своєї богоборчої мети комуністи досягли.

¹ Див.: [Бачинський Петро Павлович.] Злочини, яким немає прощення // Реабілітовані історією. Київська область. Книга перша. К.: Ред. журн. "Охорона праці", 2004. С. 7-246. Дж.: УДЖ. 2001. Березень-квітень. № 2 (437). С. 158-159.

² Голодомор в Україні 1932-1933 рр. / Упоряд.: Л.М. Бур'ян, І.Е. Рікун. Одеса, 2001. 656 с.; Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки. К.: Наукова думка, 2003. 887 с.; Голодомор 1932-1933 років в Україні: Док. і мат / Упор. Р.Я.Піріг. К., 2007. 1128 с.

³ Маркс Карл и Энгельс Фридрих. Сочинения. Изд. 2. Т. 36. М., 1964. С. 112. (Виділено – Авт).

⁴ Ленин В.И. Отношение социал-демократии к крестьянскому движению. 1905 г. // Ленин В.И. ПСС. Том 11. М., 1960. С. 222. Виділив я.

⁵ Ленин В.И. Речь на заседании Московского совета рабочих и красноармейских депутатов, 6 марта 1920 г. // Ленин В.И. ПСС. Т. 40. М., 1981. С. 198. Виділив я.

⁶ Див.: Білокін С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР, 1917-1941 рр.: Джерелознавче дослідження. К., 1999. Табл. III-VI. Пор.: Демченко Тамара. Анатомія тоталітаризму // Сіверянський літопис. 2000. Березень-квітень. № 2 (32). С. 163-168.

⁷ Ленин В.И. Телеграммы А.К.Пайкесу, 22 августа 1918 г. // Ленин В.И. ПСС. Том 50. М., 1965. С. 165.

⁸ Ленин В.И. Телеграмма Л.Д.Троцкому, 10 сентября 1918 г. // Там само. С. 178. «Шифром (оригинал мне вернуть)».

- ⁹ Див.: *Латышев А.Г.* Рассекреченный Ленин. М.: МАРТ, 1996.
- ¹⁰ РЦХИДНИ. – Ф. 2. – Оп. 1. – № 13067. – Л. 1. Цит. за: Волкогонов Дмитрий. Семь вождей: Галерея лидеров СССР: В 2-х книгах, Кн. 1. М.: Новости, 1995. С. 156.
- ¹¹ РЦХИДНИ. – Ф. 2. – Оп. 1. – № 27142. – Л. 1. Цит. за: Волкогонов Дм. Семь вождей, Кн. 1. С. 156. На жаль, публікуючи свою архівну виписку, Волкогонов не потрудився повідомити ні дати, ані адресата цієї лєнінської записки.
- ¹² *Коваль Роман.* Отамани Гайдамацького краю. К.: Правда Ярославичів, 1998. 616 с. та ін.
- ¹³ *Білокінь С.* Що таке “єдиний советський народ”? // Третій Міжнародний Конгрес українців: Історія. Харків, 1996. С. 158-163.
- ¹⁴ Цит. за вид.: Ленинский сборник, [Том] XL. М.: Изд-во полит. лит-ры, 1985. С. 424. Розділ X - «Внеэкономическое» принуждение в переходный период». Підкреслення Лєніна.
- ¹⁵ Там само.
- ¹⁶ *Білокінь С.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР, 1917-1941 рр.: Джерелознавче дослідження. К., 1999; Його ж. Механізм большевицького насилья: Конспект исследования. К., 2000.
- ¹⁷ Петров Віктор Платонович (1894, Катеринослав – 1969). Діячі української культури (1920-1940 рр.) жертви большевицького терору. – К.: Воскресіння, 1992. С. 27.
- ¹⁸ Солженицын Александр Исаевич (нар. 11 грудня 1918, Кісловодськ). Архипелаг ГУЛаг, 1918-1956: Опыт худож. исследования. [Части] III-IV. Paris: YMCA-press, [1974]. – С. 44. Курсив автора.
- ¹⁹ *Кубанська Г.* Тернистими шляхами. [Winnipeg:] Новий шлях, 1948. – С. 34.
- ²⁰ ЦДАГО України. № 4933 ФП / кор. 44.
- ²¹ Авторханов Абдурахман Генатович (25 жовтня 1908 – 24 квітня 1997, Мюнхен). Технология власти. – М., 1991. – С. 180-181.
- ²² Лубянка, ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ, 1917-1960: Справочник / Сост. А.И.Кокурин, Н.В.Петров. – М.: Демократия, 1997. С. 153.
- ²³ *Денисов Вадим.* Массовые акции КРУ и СПУ НКВД // Народная правда. Paris, 1950. Septembre. № 9-10. С. 29-30.
- ²⁴ Пор.: Дашкевич Ярослав Романович (нар. 13 грудня 1926). Україна вчора і нині. К., 1993. С. 82-83.
- ²⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – № 285. – Арк. 166.
- ²⁶ Усенко Ігор Борисович. Архівно-слідчі справи як джерело з історії держави та права України // Архівно-слідчі справи репресованих: Науково-методичні аспекти використання. – К., 1998. – С. 42-43.
- ²⁷ Марченко Валерій Веніамінович (16 вересня 1947, Київ – 7 жовтня 1984, Ленінград). Межі жорен пекельних // Марченко В. Творчість і життя. К., 2001. С. 334.
- ²⁸ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – № 61278 ФП / кор. 1604. – Арк. 100.
- ²⁹ *Жуков Юрий Николаевич.* Операция Эрмитаж: Опыт ист.-архивн. расследования. М.: Москвитянин, 1993. – С. 73.
- ³⁰ *Маньківська Руслана Вікторівна* (нар. 25 лютого 1965). Репресії серед музейних працівників в кінці 20-30-х рр. // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. 1997. № S (4/5). С. 264.
- ³¹ *Білокінь С.* В обороні української спадщини: Історик мистецтва Федір Ернст. – К., 2006. 355 с.
- ³² *Побожій Сергій Іванович* (нар. 19 вересня 1954). З історії українського мистецтвознавства. – Суми: Універс. книга, 2005. – 184 с.
- ³³ *Білокінь С.* Видатний український бібліограф Ярослав Стешенко, 1904-1939 // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського. Вип. 2. – К., 1999. –

С. 53-64.

³⁴ Білокін С. Мистецтвознавча діяльність Є.Ю.Спаської // Народна творчість та етнографія. 1983. № 6 (184). С. 64-67.

³⁵ Докладніше див.: Білокін С. Музей України: (Збірка П.Потоцького): Дослідження, матеріали. – К., 2006. – С. 229-322.

³⁶ ... З порога смерті... Вип. 1. – К.: Рад.письменник, 1991. – 494 с.

³⁷ Ковальчук Галина Іванівна. Репресовані директори ВБУ // Бібліотека. Наука. Культура. Інформація: Наук. пр. НБУВ / НБУВ, Асоціація бібліотек України; Редкол.: О.С.Онищенко (відп. ред.) та ін. – К., 1998. – Вип. 1. – С. 39-45; Ї ж. Директори бібліотеки України (20-30-ті рр.) // 3 арх. ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2000. № 2/4 (13/15). С. 179-206. Бібліогр.: с. 203-206 (96 назв).

³⁸ Ханко В. Словник мистців Полтавщини. – Полтава, 2002. – 232 с.

³⁹ Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки. – К.: Наукова думка, 2003. – 888 с.; Голодомор 1932-1933 років в Україні: Док. і мат. / Упор. Р.Я.Пиріг. – К., 2007. – 1128 с.

⁴⁰ Ільницький Роман. Призначення українців в Америці. – Нью-Йорк, 1965. – 127 с.

⁴¹ Пор.: Білокін С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР, 1917-1941 рр.: Джерелознавче дослідження. – К., 1999. – 447 с.